

УДК 37(497.2):37(477.7)

Т. М. Бурцева,

аспірантка

(Бердянський державний

педагогічний університет)

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ПРОСТІР БОЛГАРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

Постановка проблеми. Одним із найбільш важливих завдань сучасності є розвиток розуміння культурних цінностей минулого, формування навичок з їх збирання та сприймання. Сьогоднішній стан і статус культури України вимагає глибокого осмислення всієї спадщини вітчизняного народознавства.

Незнання минулого неминує веде до нерозуміння сучасності. Більше того, не достатнє знання минулого не тільки шкодить пізнанню дійсності, а й ставить під загрозу будь-яку спробу ефективно діяти.

У сучасному суспільстві існує потреба у всебічному науковому дослідженні комплексу історичних джерел, що сформувався в результаті утворення болгарської спільноти Північного Приазов'я. Досить очевидно є необхідність відтворення історичних подій, які призвели до утворення національних меншин; розуміння культурних цінностей минулого, формування навичок щодо їх збирання та сприймання; вивчення етнічних процесів у державі та проблеми збереження культурної спадщини.

Аналіз досліджень і публікацій. Ураховуючи чисельність і помітну роль болгарської спільноти в Північному Приазов'ї, болгаристика була і залишається актуальною у вітчизняній історичній науці.

Історіографія міграції болгар до Північного Приазов'я початку 60-х років ХІХ ст. знайшла відображення у наукових працях Я. Конєва [5], а також в історіографічних розділах монографій та дисертацій, присвячених історії

болгарської діаспори України. Серед них можна назвати праці В. Колоянова [3], О. Белової [4], В. Лопатанова [6], С. Пачева [2].

Перші статті про переселення болгар до Таврійської губернії у 1861-1862 рр. та їх культурне надбання, були надруковані в “Журналі міністерства державного майна” в кількох номерах за 1862-1863 рр. Статті вийшли без підпису і мали назву “Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 году” [6] та “Заселение Новороссийского края в 1862 году” [7].

Мета статті – виявити й показати соціально-історичні передумови утворення болгарської спільноти в Північному Приазов'ї, що дає можливість краще зрозуміти культурні цінності минулого.

Виклад основного матеріалу. Національне відродження України – це складний та багатогранний процес, у якому не останнє місце посідає проблема збереження і розвитку національної культури. Невід'ємною частиною народу України є етнічні меншини, чия культурна спадщина також потребує уваги й захисту з боку держави.

Україна з перших років незалежності приділяє багато уваги створенню умов для відродження та вільного розвитку самобутньої культури національних меншин.

Північне Приазов'я є одним з тих регіонів України, де етнічні меншини відіграють помітну роль у різних сферах суспільного життя. Разом з українцями в цьому багатонаціональному краї проживають росіяни, болгары, білоруси, татари, кримські татари, євреї, чехи, молдавани, албанці та інші народи. На прикладі приазовських болгар спробуємо окреслити деякі проблеми, які виникають на шляху відродження національної культури.

Українські болгары належать до переселенських етнічних меншин. Найбільше їх мешкає на півдні країни, де історично склалося декілька ареалів їх компактного розселення, зокрема в Бессарабії. На другому місці стоїть Північне Приазов'я. Крім того, значні осередки болгарського населення є в Миколаївській, Кіровоградській областях та в Криму. Болгары різних регіонів

України через історичні умови виробили певні особливості в культурі і можуть розглядатися як окремі локальні групи.

Приазовська локальна група болгар виникла внаслідок масової міграційної хвилі 1861-1862 рр. Тоді болгарські переселенці з Бессарабії заснували в нашому краї 34 села, а відінські болгарини – 2. З тих 36 сіл донині збереглося 30. 16 болгарських сіл становлять суцільний масив у суміжних частинах Приморського та Приазовського районів, займаючи територію, що дорівнює середньостатистичному району. Решта ж розташована невеличкими групами поміж українських та російських сіл у Бердянському, Приморському, Приазовському та Якимівському районах Запорізької області.

Характер розселення приазовських болгар можна визначити як компактно-дисперсний. Довгий час переважна більшість з них проживала в межах своїх сіл, тобто компактно, але урбанізація помітно вплинула на розселення приазовських болгар, наприклад, за попереднім переписом 1989р. 47,9% з них були міськими жителями [5; 126-128.]. До цього слід додати й тих болгар, які мешкають у неболгарських селах. Отже, приблизно половина приазовських болгар постійно проживає в іноетнічному оточенні, зазнаючи на собі дію природних асиміляційних процесів.

Динаміка чисельності приазовських болгар за період, що пройшов після переселення, була нерівномірною. До 1914 р. (у царській “тюрмі народів”) кількість їх збільшилася втричі і сягнула 45 тис. Пізніше, внаслідок демографічних втрат під час першої світової війни, громадянської війни, голодоморів 1921-22 та 1932-33 років, сталінських репресій чисельність болгар зменшилася. У повоєнний період вона знову зросла і в 1979 р. становила 37,1 тис. і нарешті, перепис 1989 р. зафіксував нове зниження чисельності приазовських болгар до 34,6 тис. [5; 126].

Слід відзначити, що після 1861-62 рр. нових помітних переселень болгар до Приазов'я не було.

Як правило, окремі етнічні групи, потрапляючи в іноетнічне оточення, зазнають на собі дію природної асиміляції. Це супроводжується поступовою

втратою елементів національної культури, звуженням сфери вжитку рідної мови до повного її витіснення мовою більшості і нарешті втратою національної самосвідомості. Серед факторів, які можуть сприяти асиміляції, слід назвати дисперсне розселення, змішані шлюби, відсутність національної освіти, брак умов для розвитку національної культури на належному рівні.

Згідно з даними перепису населення 1897 р. в Бердянському повіті проживало 31843 особи болгарської національності (11% від загальної кількості населення повіту), а в Мелітопольському повіті – 1952 (0,5%).

Нині болгарські села Північного Приазов'я розташовані в межах Бердянського, Приморського, Приазовського та Якимівського районів Запорізької області.

Болгари багато уваги приділяли освіті дітей, особливо хлопчиків. У документах Бердянської земської управи за вересень-жовтень 1872 р. називаються школи болгарських сіл Цареводарівської волості: с. Строганівка (200 осіб місцевого населення, з них 45 учнів – хлопчиків; дівчат немає), с. Цареводарівка (487, 60, -), с. Аннівка (255, 25, -), с. Петрівка (293, 26,6), с. Степанівка (269,24, -); Преславської волості: с. Преслав (565,69,11), с. Інзовка (476, 58, -), с. Трояни (334, 15, -), с. Манойлівка (297, 18, 1), с. Романівка (390, 47, 3), с. В'ячеславівка (345, 38, -), с. Андріївка (446, 30, -), с. Гюнівка (286, 14, -), с. Софіївка (273, 39, 7), с. Зелена (392, 35, -), с. Банівка (302, 35, -); усього: 16 шкіл на 30 сіл [10].

Болгарське населення краю сповідувало православ'я, що породжує другий елемент музичної культури етносу – духовну музику.

На розвиток духовної культури болгар регіону протягом досліджуваного періоду вплинули особливості їх розселення, збереження своєрідного культурного середовища, архаїчних елементів у народній творчості, діалекту аж до середини 50-х р. ХХ ст. [4], окрім того з'являються нові інтегративні риси.

20-ті рр. ХХ ст. для болгарських сіл Північного Приазов'я були часом етнічної консолідації, культурного підйому, чому сприяла політика

коренізації, яку проводив радянський уряд. З 1925 р. утворилося 33 болгарських сільради: 8 у Мелітопольському окрузі та 25 у Бердянському [6, с.26-64.]. Тоді ж були створені в Приазов'ї два болгарські національні райони: Цареводарівський (Ботієвський) та Романівський (Коларівський). Окрім того, в Україні існувало ще два болгарських національних райони: Великобуялицький (Благоєвський) на Одещині та Вільшанський на Кіровоградщині, які проіснували до 1939 р.

Культурний підйом етносу проявився також у галузі освіти, оскільки викладання в школах здійснювалося переважно болгарською мовою. Станом на квітень 1925 р., у приазовському краї існувало 33 болгарських школи. Велике значення для національного культурного процесу мала діяльність у регіоні Болгарського педагогічного технікуму в Преславі. Установа почала працювати з січня 1921 р. в системі українського наркомпросу. Вона була створена на основі Преславської вчительської семінарії як трирічні педагогічні курси. З перших років свого існування стала закладом, за допомогою якого відбувалася болгарська етнічна самоідентифікація, і болгарське населення краю отримало можливість офіційного визнання та розвитку національної культури. Під назвою “педагогічний технікум” заклад фігурував з 1925 р. Метою функціонування курсів і технікуму була підготовка вчителів болгарських шкіл України і Криму.

На думку В. Калоянова, “болгарський педагогічний технікум був типовою радянською просвітницькою структурою, створеною для задоволення освітніх потреб нацменшості” [3, с. 765.]. Установа проіснувала до 1936 р. (у 30-ті рр. закривалися національні школи, припинялося видання періодики національними мовами), коли вона була реорганізована в десятилітню школу звичайного загальноосвітнього профілю.

Проявом розвитку духовної культури болгар у регіоні є створення Преславської болгарської пересувної театральної трупи, що підготувала подальшу появу болгарського драматичного театру в Одесі. Преславський театр був створений у 20-ті рр. аматорами театральної і музичної справи

одразу після відкриття педагогічного технікуму. Труппа сформувалася із студентів і викладачів технікуму, а перші вистави проводилися в Преславі і навколишніх селах. Офіційно реєстрованою і фінансованою наркомпросом як “Българска подвижна театрална труппа”, вона була з 1926 р., а її діяльність мала певне просвітницьке спрямування – забезпечити театральними виставами болгарські села Мелітопольського округу, а далі – Одеського округу і Криму.

У затверженому Статуті колективу повідомлялося, що в штаті перебували директор (М. Добружський), режисер, диригенти хору й оркестру, бухгалтер, артисти, допоміжний персонал. Переважна частина акторів, співаків, музикантів були аматорами. Спектаклі, що давалися труппою, планувалися по сезонах, навіть з корекцією цін на білети (жителі бідних сіл Діанівка, Федорівка дивилися їх безкоштовно). У 1926-1927 рр. учитель Преславського технікуму М. Гренчаров мобілізував викладачів установи на побудування в Преславі приміщення для труппи.

Як стверджує В. Калоянов, керівництво труппи мало наміри за допомогою побутових п'єс, народної музики і пісень вести боротьбу із сценічним примітивізмом [3, с.765.]. У 1927-1928 рр. у колективі працювали 30 акторів, хор, оркестр, ставилися п'єси болгарських авторів (серед них – “Свекърва” А. Страшимирова), а хором і оркестром виконувалися твори російських та українських композиторів. У жовтні 1927 р. труппа гастролювала в с. Зеленівці, Єлизаветівці, в листопаді – с. Богданівці, в грудні – с. Діанівці, в квітні 1928 р. – с. Степанівці і м. Ногайську, в травні – селах Гірсівці і Федорівці, в червні – селах Гюнівці і Луначарському, в серпні – с. Софіївці, у вересні – селах Манойлівці і В'ячеславці.

За тримісячним звітом труппи 1928-1929 рр. помітно, що робота колективу внутрішньо активізувалася, до нього влилися нові артистичні сили (вчителі – стажери педагогічного технікуму), що призвело до якісного оновлення репертуару – труппа стала переважно оперетковою (музично-комедійні і музично-драматичні спектаклі). Інтенсивною була і робота над

репертуаром; підбиралося музичне оформлення, вірші п'єс, адаптувалися лібрето, перекладалися на болгарську мову тексти вистав, робилися аранжування окремих номерів для струнного оркестру (3 перших скрипки, друга скрипка, альт, віолончель, контрабас), клавіри і партитури сольних і хорових номерів з супроводом оркестру. У репертуарі з'явилися 2 нових оперети – “Сіволанінська комедія” Чижевського (російською мовою), драма “Взимку” Низової в перекладі болгарською мовою [3, с.765.].

У репертуарі колективу за змістом переважали побутові вистави з використанням сучасних ситуацій (сільське життя, образа на кооператорів, несправедливих у торгівлі, взаємовідносини зі священиками та ін.). У музичному оформленні п'єс використовувалися болгарські народні пісні й танці, інколи виконувалися як окремі оркестрові сюїти. За 3 місяці колективом було виконано 4 вистави в Преславі і 9 – у навколишніх селах. Театр існував до 1941 р.

Перший найрозвиненіший елемент музичної культури болгар Приазов'я – народна творчість, що збереглася дотепер завдяки діаспорній консервації життя і побуту народу на землях краю. “Народът е всякогашен и велик певец”, – ця думка про багатство пісенної творчості болгарського народу є визначальною у передмові до одного з найбільш видатних видань болгарського словесного фольклору “Болгарські народні пісні” (Загреб, 1861) братів Міладінових, Дмитра і Костянтина. Вся жанрова система болгарського музичного фольклору розподіляється на 2 великі групи: епос (“юнашки”, “історическі”, “хайдущкі” пісні) та лірика “любовні”, “бітові”, “обредні”, “детінські”, “баладі”, “новелі”).

Обрядові (“обредні”) пісні є найдавнішими, які збереглися ще з язичницьких часів. Великою популярністю користуються пісні, що виконуються на Різдво Христове (“Коледа”), на “Лазаровден” та ін. Міфічні пісні присвячені сонцю, місяцю, зірці Денниці, богам і демонам старовинної болгарської міфології. Вони характеризуються яскравою астрологічною основою, розвиненою поетикою, фантастичним образним світом,

символічним початком. Способи передавання думок, форма пісень народжують іншу назву – “народні байки” або “балади” (наприклад, “Фален юнак надвара сльнце”). “Юнашкі” пісні виконувались і присвячувались захисникам-героям, які віддали життя за визволення Болгарії і навіки увійшли в народну пам'ять (Кралі Марко, Іван Шишман, Болен Дойчин, Лютіца Богдан, Груїца, Новак Рельо Шестокрилі). Історичні пісні, присвячені видатним подіям болгарської історії, є своєрідною історичною хронікою, наснажені патріотичними ідеями. Ранні пісні відображають події турецької навали (герої Іван Шишман, Асен, Міхаїл Василич, Кера-Тамара), пізніша – події ХУІІІ-ХІХ ст., кержалійські та даалійські пограбування, повстання. “Хайдушкі” пісні – своєрідний літопис гайдуцького руху, осмислення історії й оспівування національного духу (воєводи Чавдар, Вьлко, Богдан Стоян, Страхіл, жінки-воєводки Рада, Бояна, Пенка, Сірма). Детально оспівані подробиці смерті героїв. Побутові (“бітові”) пісні розкривають взаємовідносини між подружжям, батьками і дітьми, братами і сестрами, ставлення людини до природи, праці. Побутовий фольклор – це пісні землеробів, гумористичні, пісні про кохання, приказки та ін.

Пісні болгар півдня України вивчалися А. Музиченком (болгарські колонії Феодосійського пов.), М. Дриновим (перші спроби вивчення народнопісенного багатства Новоросії), А. Варбанським (1910 р. видав у Ногайську збірку з 356 пісень і 17 уривків), М. Державіним (за сприяння А. Варбанського записав на фонограф 90 народних мелодій у с. Преславі Бердянського повіту в 1911 р.), Н. Кауфманом [3, с.765.].

Жанровий спектр південноукраїнського болгарського фольклору підтверджений і збирацькою діяльністю педагога, етнографа, фольклориста, члена етнографічно-діалектологічної секції Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук з 1923 р. С. Цветко. Вчений описав болгарське весілля півдня, порівняв його з українським, дослідив “юнашкі”, “хайдутські” пісні, сидянки, “меджийські” [7, с.46.].

Етнографічні дослідження болгарських колоній півдня ілюстровані фотознімками (М. Державін), що підтверджують суто національний характер музичного побуту. Але, на думку М. Державіна, в 20-х рр. ХХ ст. офіційна світська і церковна влада ворожо ставилася до елементів традиційного життя болгарських колоній під приводом, що останнє було язичницьким. Особливо переслідувалися сходини і молодіжні зібрання з яскравим болгарським колоритом. Це глибоко хвилювало М. Державіна, який з гіркотою відзначав: “Ще пройде небагато часу, і зникнуть у болгарських селищах навіть традиційні болгарські хори” [1, с.259.].

За спостереженням М. Державіна, традиційними музичними інструментами в болгар були кеменче (рід скрипки з 3-х струн), гайда (волінка), кавал (довга трость типу флейти) і свірка (така сама трость малого розміру). У різних болгарських селах популярністю користувався який-небудь з трьох названих інструментів [1, с.259].

Народна творчість була вагомою складовою життя етносу. Так, у с. Преславі Бердянського повіту третина дворів займалася народними промислами, славилися своїми майстерними виробами ковалі, бондарі, стельмахи, чинбарі, кравці, шевці, вишивальниці. Болгарське населення Преслава зберігало давні національні обряди і звичаї: вважалося гріхом проклинати худобу, щоб вона не перевелася; після косовиці на лузі залишали клаптик “бороди”, щоб заручитися добрим врожаєм наступного року [2, с. 259.]. Усе це підтверджує принципову здатність колоністів у нових умовах життя до самоідентифікації і вироблення місцевих, локальних варіантів фольклору в процесі консолідації етнічної групи.

Довгий час завдяки компактному розселенню помітного впливу асиміляції на приазовських болгар не спостерігалось. Проте, вже на початку ХХ ст. М. Державін виявив перші її ознаки. Він, зокрема, звернув увагу на той факт, що багатством пісенного фольклору володіють в основному представники старшого покоління, а молодь майже не знає народних пісень. Дослідник також помітив, що в деяких селах на побутовому рівні рідна мова

починає поступатися російській, гармошка витісняє національні музичні інструменти тощо [2; 4].

Протягом другої половини ХХ ст. тенденція до русифікації в середовищі приазовських болгар значно посилилася. Так, наприклад, за переписом 1979 р. 70% з них рідною мовою назвали російську, а за переписом 1989 р. – 50 %. [5, 140].

На початку 90-х років ситуація стала змінюватися: виникли болгарські культурні товариства, в місцях компактного проживання болгар у школах запроваджено факультативне вивчення болгарської мови (факультативно і як обов'язкову дисципліну), з'явилася преса болгарською мовою, були створені фольклорні колективи.

Болгарські культурно-просвітницькі організації в Україні почали оформлюватися ще наприкінці 80-х років. Першими виникли товариства в Одесі та Болграді (Одеська обл.). У Запорізькій області національно-культурний рух розвивався повільніше. Виникли товариства в Приморському районі, у містах Бердянську, Запоріжжі, Мелітополі, у Приазовському р-ні. У 1992 р. районні та міські товариства об'єдналися в Запорізьке обласне товариство болгарської культури.

2 жовтня 1993 р. в Одесі утворилася Асоціація болгарських національно-культурних товариств і організацій в Україні [3; 1], яка зареєстрована Міністерством Юстиції України 26 липня 1994 р. [4; 1]. До цієї асоціації увійшли й болгарські товариства Запорізької області. Таким чином, завершився процес оформлення болгарського національно-культурного руху в Україні, що ставив перед собою такі основні завдання, як сприяння розвитку національної освіти, відродженню і розширенню сфери вжитку болгарської мови, самобутньої культури. У своїй діяльності ці товариства спираються, головним чином, на власні сили, а також на допомогу з боку української влади і державних та благодійних структур у Болгарії.

Важливу роль у відродженні національної культури відіграють засоби масової інформації. Ще наприкінці 80-х років в обласній газеті “Запорізька

правда” друкувалася болгарська сторінка “Роден бряг”. Трохи згодом з’явилися аналогічні сторінки в районних газетах [1, с.259.]. З 1989 р. в Одесі видається газета “Роден край”, що з 1992 р. отримала статус додатку до газети “Голос України”. До кінця 1994 р. головним редактором цієї газети був А. Гайдаржи, а з 1995 р. і дотепер – Д. Костова. З 2001 р. почала видаватися ще одна загальноукраїнська газета болгарською мовою – “Україна: българско обозрение” (головний редактор – А. Гайдаржи).

Одним з провідних напрямків діяльності болгарських культурних товариств є освітній. Основним завданням тут є впровадження вивчення рідної мови у школах 72 болгарських сіл, а також створення факультативів та недільних шкіл у містах. Нестачу кваліфікованих викладацьких кадрів частково допомагає ліквідувати Р. Болгарія, що направляє на роботу до України викладачів болгарської мови. В Україні готуються й власні кадри болгаристів у вишах Києва, Львова, Одеської та Запорізької областей.

Протягом останніх десятиліть завдяки підтримці Міністерства освіти і науки Болгарії здійснюється організація навчання болгарської молоді з України у вищих навчальних закладах Болгарії. Крім того, результатом двостороннього співробітництва стало відкриття у 1996 р. у м. Приморську українсько-болгарського ліцею [11, с.71.].

Результати останнього перепису показали, що всі ці заходи не зупинили процес асиміляції приазовських болгар, а отже, існує проблема збереження культурної спадщини приазовських болгар, як і взагалі, болгар в Україні.

Висновки. Переселення болгар на територію колишньої Таврійської губернії безпосередньо пов'язане з однією із славних сторінок дружніх взаємин Болгарії з Росією. Зважившись на переселення, болгары знайшли другу Батьківщину і навіки вписали свої імена в процес освоєння Приазов'я, в історію Росії і України. Одним із найбільш важливих завдань сучасності є розвиток розуміння культурних цінностей минулого. Тому сьогодні, коли ми будемо правову державу, особливо важливе вивчення історії, культури, мови тих етнічних меншин, які населяють Україну, адже цивілізовані форми життя

можливі тільки в такій державі, де створені всі умови для самовираження всіх народів, виявлення їх національних та культурних особливостей.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження.
Активізація національного питання, а в цьому випадку дослідження етнографічних особливостей народів, які населяють наш край, стимулює новий інтерес до вивчення сучасних етнічних процесів в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) : матер. по славянской этнографии / Н. С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопись. – Т. XXIX. – София : Държавна печатница, 1914. – 259 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. : Запорізька область. – К. : Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1970. – 765 с.
3. Калоянов В. Българската просвета през 20-те и 30-те година на ХХ век / В. Калоянов. – София, 2005.
4. Кауфман М. Народни песни на Българите от Украинска и Молдовска ССР. В два тома. – София : Издателство на Българската Академия на науките, 1982.
5. Конєва Я.П. Історична доля та народна творчість болгарської діаспори в Україні / Я.П. Конєва, Н.С. Шумада // Під одним небом: Фольклор етносів України. – К. : Наукова думка, 1996. – С.26-44.
6. Лопатанов В.И. Образование и функционирование болгарських национальных районов и сельсоветов в 20-е – начале 30-х гг. / В. И. Лопатанов // Малочисленные национальности Юга Украины: тезисы областной науч.-практ. конф. 19-20 октября 1990 г. – Запорожье, 1990. – С.46-47.

7. Макаренко О. Нариси з історії етномузичної культури Півдня України / О. Макаренко. – Миколаїв : Редакційно-видавничий відділ МДПУ, 2001. – 166 с.
8. Народи північного Приазов'я / Б.М.Кочерга та ін. – Мелітополь : Просвіта, 1997. – 175.
9. Пачев С. И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861-1863) / С.И. Пачев. – Мелитополь : МГПУ, 2007.— 88 с.
10. Пачев С.І. Приазовські болгари: проблема збереження культурної спадщини : зб. наук. пр. V Всеукр. наук.-практ. конф. 2-3 жовтня 2003 року. – Запоріжжя, 2003 – 71 с.
11. Постановление Бердянского уездного чрезвычайного земского собрания, созыва с 29 сентября по 8 октября 1872 г. – Бердянск : Тип. Килиус и Комп., 1873. – 345 с.